

ZAGREBAČKI ARHITEKTONSKI

BISER

NA PRAGU MODERNIZMA
NOSI PRIČU O BOGATOJ
GRADITELJSKOJ I
KULTURNOJ POVIJESTI
HRVATSKIH ŽIDOVA

Piše: **ENA KATARINA HALER**

Gotovo da i nema ulice u Donjem gradu u kojoj ne postoje važne građevine podignute zahvaljujući djelovanju zagrebačkih Židova, a jedna od njih nalazi se na uglu Petrinjske i Amruševе ulice. Zgrada Nadrabinata, sagrađena prema projektu Aleksandra Freudenreicha i Pavla Deutscha, nakon izgradnje vrlo je brzo nagomilala dugove Židovskoj općini, a arhitektima otvorila put do brojnih značajnih ostvarenja – ali samo nakratko. Pavao Deutsch promijenit će prezime u strahu od nadolazećih progona 1941., dok će Aleksandar Freudenreich blisko surađivati prvo s državnim vrhom NDH, a potom djelovati i kao jedan od vodećih arhitekata u Jugoslaviji. Zgradu Nadrabinata, desetljećima zapuštenu, otkupila je grupacija Arena Hotels iz Pule, te se u listopadu ove godine očekuje otvaranje luksuznog hotela u obnovljenoj gradskoj palači, a mi donosimo njenu priču

Fotografija Zagreba iz ranih 30-ih, Mesnička ulica

FOTOGRAFIRANJE: VLADIMIR BUBIĆ / FOTODIVULSION.COM

Stambeno poslovna zgrada ZBO (Židovska bogoštovna općina) 1929.

STANJAK

ZIDOVSKA ŽIDOVNA - ARHIVA

Prvi prijedlog oblikovanja pročelja palače sa secesijskim motivima i profilacijama, odbačen u korist minimalistički pročišćenog izvedenog rješenja (Freudenreich & Deutsch)

OSTANJAK I FREUDENREICH / ARHIVA

Arhitekt Aleksandar Freudenreich (1892. – 1974.)

Freudenreich i Deutsch, projekt pročelja palače. 1928.

Vjerojatno je većina stanovnika Zagreba danas poznajemo, i dalje identitetom usidrenog u povijesnu cjelinu Donjega grada, ne bi bilo bez djelovanja njegove židovske zajednice.

Nastavak na sljedećoj stranici →

Zgrada, planirana na parceli na uglu Petrinjske i Amruševe ulice, gradi se u vrijeme kad je sama Petrinjska, jedna od važnijih gradskih ulica – kako prometno, tako i svojom arhitekturom

Ono što je većini i dalje manje poznato, broj je građevina koje su projektirali arhitekti i izveli graditelji židovskog podrijetla te onih koje su financiiral trgovci i industrijalci Židovi stvarajući time grad koji je barem u jednom svom povijesnom razdoblju sličio onima europskima. Ono što svi suviše rijetko osvijestimo je nepostojanje dostojnog obilježavanja tog neosporno važnog dijela povijesti. Od istinskog apologetskog odnosa prema njihovu stradanju u razdoblju od 1941. do 1945. godine milijama smo daleko.

Jedan prilično neuspjeli spomenik uz Glavni kolodvor više govori o nesposobnosti tretiranja javnih prostora grada, nego o samoj tragediji koju komemorira. Nije pretjerano reći da gotovo i nema ulice u zagrebačkom Donjem gradu u kojoj ne postoji barem jedna zgrada podignuta zahvaljujući djelovanju Židovske općine.

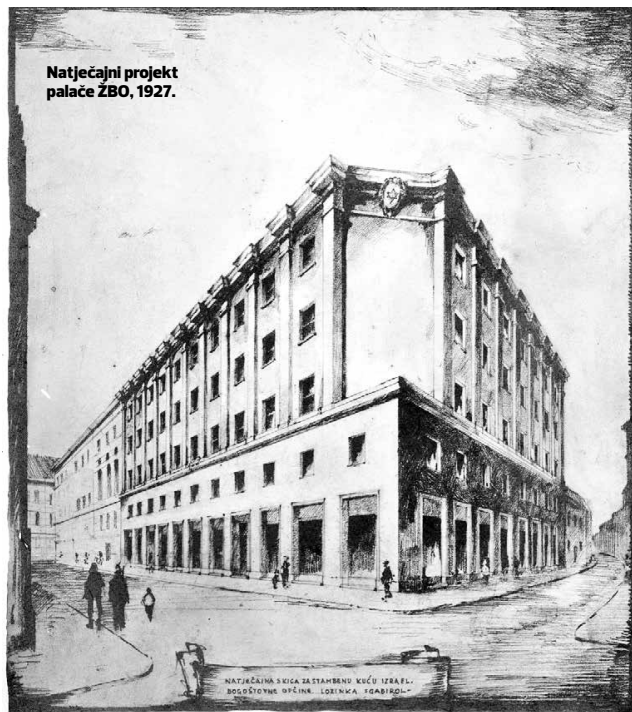
Onaj najvažniji spomenik više ne postoji – radi se svakako o srušenoj Sinagogi u Praškoj ulici, na mjestu koje je danas parkiraliste. Situacija po pitanju ostalih građevina razlikuje se od slučaja do slučaja. Radi se većinom o stambeno-poslovnim zgradama, s lokalima u prizemlju i najamnim stanovima na katovima, ili pak sjedištima banaka i štedionica, upravama tvornica i radionica – ma poput tiskara (ipak je prvi zagrebački tiskar bio Židov Leopold Hartman), zatim bolničkim i zdravstvenim te obrazovnim ustanovama. Sve one svjedoče o razdoblju gospodarskog i društvenog uzleta, čiji su neodvojivi dio ne samo arhitekti, nego i znanstvenici, industrijalci i trgovci Židovi – navest ću još kožare braću Heumer te industrijalce i filmofile braću Müller, zahvaljujući kojima je Zagreb dobio kino Europu i ciglanu na Črnomercu. Uvođenjem tih društvenih, kulturnih i trgovačkih sadržaja, omogućena je preobrazba Zagreba u grad u punom smislu. Zamalo da je uspjela. Razlog koncentracije židovskih zajednica mahom u većim gradovima Hrvatske zakon je kojim se sve do 1873. godine zabranjivalo Židovima posjedovanje zemlje. Unutar Habsburške Monarhije dopušteno im je bilo baviti se isključivo trgovinom i novčarskim poslovima, a otvorenost tog tržišta omogućit će im osnivanje stabilnih i uspješnih poslova te akumulaciju kapitala, kojim će po zadobijanju svih građanskih prava moći djelovati po pitanju kupnje i izgradnje nekretnina.

Sva građanska prava ne uključuju i ona vjerska, pa se tako još 1905. godine donosi odredba o zabrani prelaska na judaizam. Unatoč tome, sve više

Židova iz susjednih zemalja doseljava se na područje Hrvatske. U 19. stoljeću najbrojnija židovska zajednica je ona u Osijeku. Kako se težište industrijske ekspanzije premješta u Zagreb, raste i

broj doseljenika te zagrebačka židovska zajednica postaje brojem članova vodeća na cijelom prostoru bivše Jugoslavije. I svojim angažmanom tad uvelike mijenja sliku grada. Danas ta slika izgleda

poprilično drugačije: ako preskočimo temu postpotresne obnove i njezina predugog odgađanja, pitanje identiteta gradskog središta postoji puno dulje od sada vidljivog pitanja, onog o njegovoj doslovnoj stabilnosti. Oduzimanjem imovine tijekom NDH, pa potom konfiskacije tijekom FNRJ, odnosno SFRJ, i onda u nekim slučajevima uspješno provedenim povratom potomcima izvornih vlasnika, izmijenila se ne samo vlasnička struktura, nego i namjena, pa u konačnici i izgled zgrada i njihovih stanova. Propadanjem obiteljskih trgovačkih poduzeća i zakupom lokala od strane globalno raširenih trgovačkih lanaca, kao i ugostitelja, među kojima se zapravo nije istaknuo ni jedan koji bi bio prepoznatljiv kao zagrebački brend, Donji grad djeluje kao kaotičan i ni s čime ujednačeni slabi pokušaj velegrada. Sve to, tko će znati zaista kako, i dalje nije spriječilo da Zagreb bude generalno najpospećeniji grad u Hrvatskoj. Da je turistička ponuda Zagreba dosadna, jasna je stvar. Isto je i s onom hotelijerskom. Donedavno je najbolje što smo mogli ponuditi bilo smješteno u kičastoj secesijskoj Esplanadi. A onda su se pojavili novinski natpisi o dvama "novim, luksuznim, suvremenim" hotelima u samom centru grada. Jedan je smješten točno nasuprot onoga parkirališta nad srušenom Sinagogom u Praškoj ulici – radi se hotelu "Met" arhitekata Ivanišić & Kabashi. Nedaleko njega, na križanju Petrinjske i Amruševe ulice, u završnoj je fazi "art'otel", čiju arhitekturu potpisuje ured Atelijor. Iz nekog razloga, ni u jednom od članaka koji ih najavljuju nisu spomenuti arhitekti. Pulska grupacija Arena Hotels otkupila je zgradu sa zemljištem i ugovorila kredit od 12,6 milijuna eura za obnovu "povijesne građevine", kako stoji u svim člancima o velikoj investiciji koja je trebala napokon stvoriti zagrebački urbani hotel visokog standarda. "Povijesnu građevinu" na službenoj stranici Arena Hotels opisuju tek kao "historical residential building". Navode kako je lokacija u srcu grada, tek dvije minute od glavnoga trga, idealna početna točka za istraživanje "kulturnih i turističkih atrakcija Zagreba". Do turističkih će se atrakcija gosti morati puno više nahoditi, ali za one kulturne ne bi se trebali uopće maknuti iz sobe. Zgrada u kojoj će boraviti budući gosti kojima nije žao dublji džep isprazniti u Zagrebu nekad je pripadala Židovskoj općini kao zgrada Nadrabinata. Prema namjenu, zgrada je bila uvedena kao stambeno-poslovna, iako je izgrađena prvenstveno u svrhu udomljavanja javnih i društvenih sadržaja u korist zajednice.

Radi se tu o vrhunskoj arhitekturi ureda Freudenreich & Deutsch. Godine 1927. Židovska općina sa sjedištem u susjednoj Palmošćicevoj (na adresi na kojoj se i danas nalazi) odlučuje se na izgradnju "palače" koja bi udomila prostore za kulturne i društvene događaje te unutar koje bi Općina mogla obavljati i karitativne aktivnosti. Upravo su socijalne i karitativne službe jedan od važnih oblika djelovanja židovske zajednice u Hrvatskoj, pogotovo u Zagrebu, gdje kao građanski sloj društva osnivaju dobrotvorna i kulturna društva u svrhu pomoći ugroženim građanima. O njihovu dobrotvornom angažmanu pisao je povjesničar Ivo Goldstein, koji u svojoj knjizi "Židovi u Zagrebu 1918. - 1941." piše i o aktivnostima unutar ove zgrade, po izgradnji u vlasništvu društva "Hevra Kadiša". Osnovano još sredinom 19. stoljeća kao pogrebno društvo, odnosno u svrhu brige o bolesnim članovima izraelitske zajednice i zbrinjavanja preminulih, da bi početkom 20. stoljeća prelaslo u filantropsku organizaciju šireg obujma djelovanja. Nakon natječaja raspisanog 1927. godine, projekt je povjeren arhitektima Aleksandru Freudenreihu, koji se često navodi i kao glavni projektant zgrade, te Pavlu Deutschu, sinu poznatog arhitekta Julija Deutscha. Ured su ova dvojica arhitekata osnovala tek četiri godine ranije,

Aleksandar Freudenreich je, naime, bio priklonjen hrvatskoj, katoličkoj struji, od djetinjstva član Hrvatskog sokola, bez zavora prema nacionalističkim tendencijama. To će mu spasiti i život i karijeru. Pavao Deutsch, poput svog oca vezan za židovsku zajednicu, imao je puno manje sreće od kolege, ipak puno više od mnogih zagrebačkih Židova. Zgrada, planirana na parceli na uglu Petrinjske i Amruševe ulice, gradi se u vrijeme kad je sama Petrinjska, jedna od važnijih gradskih ulica – kako prometno, tako i svojom arhitekturom – već je urbanistički usidrena, s pravcem blago otklonjenim prema Trgu bana Jelačića. Do kraja 19. stoljeća, u Petrinjskoj se i dalje grade zgrade niže katnosti, profil ulice je nešto uži od onoga koji danas poznajemo. Graditeljski zamah i urbanizacija koji slijede nakon potresa 1880. godine uvlače Petrinjsku u uži centar grada, čime nova izgradnja doseže do dva ili tri kata, pomiče se građevna linija i ulica tako proširuje, a pročelja su obučena u prepoznatljiv zagrebački historizam. Najviše projekata izvode upravo Hönigsberg & Deutsch. Najpoznatija je vjerojatno njihova zgrada Kotarskog, danas Trgovačkog suda u Petrinjskoj 8. Početkom 20. stoljeća, među historizizam s prevladavajućim neoklasicističkim izrazom ugrađuje se secesija – negdje potpuno neinventivno, banalnim preslikavanjem

Premda nije zaštićena kao zasebno kulturno dobro, zgrada Nadrabinata nalazi se unutar zaštićene kulturno-povijesne cjeline grada u zoni zaštite 'A' koja obuhvaća užu gradsko središte, odnosno područje izuzetno očuvane i osobito vrijedne strukture. Zbog toga i ne bi bile moguće intervencije

uz dobro zalede arhitektonskog ureda Pavlova oca, Julija Deutscha i njegova arhitektonskog partnera Lea Hönigsberga – jednog od značajnijih ureda razdoblja zagrebačkog historizama. U međuvremenu je Aleksandar Freudenreich izabran i za gradskog zastupnika, no arhitektonsko djelovanje zbog toga ne pati. Dapače, grade mnogo privatnih vila u Bosanskoj ulici (sjeverno od današnjeg trga Franje Tuđmana), a 1925. godine upravo Freudenreich izrađuje nacрте za čuvenu Mogilu u Maksimiru, u suradnji s kiparom Ivom Kerdićem, spomenik financiran od strane Hrvatskog sokol-skog saveza.

uzora, negdje pak vrlo uspješno, kao što je slučaj dvokatne kuće Mihelić na uglu s ulicom Pavla Hatza, čije autorstvo i dalje nije utvrđeno. Apostrofiram ovu zgradu, ne samo zbog njezina iskoraka od dobrog dijela izgradnje tog razdoblja, nego jer se radi o jednoj od onih zagrebačkih donjogradskih kuća, gdje su njihovi autori nježno i obzirno zaoblili uglove tih uskih ulica. Zaista je možda i najveća kvaliteta zagrebačke arhitekture načelno taj zaobljeni ugao, taj trenutak svijesti o javnom prostoru, a ujedno i izvanredan (a tako jednostavan) estetski potez.

Nastavak na sljedećoj stranici →

Gradnja zgrade na uglu Petrinjske i Amruševe stajala je tadašnjih 7,500.000 dinara, dok je u prvoj godini od puštanja u upotrebu od najamnina skupljeno tek 942.600 dinara

Arhitekt Aleksandar Freudenreich (desno) u društvu medaljera i kipara Ive Kerdića. Izrada skulpture za Sokolsku mogilu u Zagrebu, Zagreb, oko 1926. godine

Prepoznatljive su svima tako kuća Kallina na uglu Masarykove i Gundulićeve izgrađena za vlasnika tvornice keramike, autora Vjekoslava Bastla, pa da se vratimo na njegove učitelje Höningberga i Deutcha: vila Mathilde Deutsch na prijelazu Frankopanske u Ilicu. Nešto sjevernije na Ilici smještena je secesijska kuća, izrazito naglašeno nostalgična prema klasicizmu,

vila i ljekarna Greyer Stjepana Podhorskog na uglu Ilice s Kačićevom.

Navest ću još samo zgradu Hrvatske poštanske banke (originalno Srpske banke) Aladara Baranyajia iz 1914. godine na uglu Petrinjske ulice prema Jurišićevoj - tek jedan blok dalje od parcele na kojoj Freudenreich i Deutsch desetak godina kasnije projektiraju zgradu za Židovsku općinu, vodeći se istim principom rješavanja ugla, ali potpuno drugačijim pristupom arhitektonskom oblikovanju. Taj obli ugao zagrebačkih gradskih palača, kojemu se tako prirodno smanjilo mjerilo kad se pojavio na krivuljama balkona moderni-

stičkih vila u sjevernom dijelu grada, iz nekog je razloga potpuno iščezao iz suvremene arhitektonske prakse. Šteta jednog potencijalno prepoznatljivog elementa. Aleksandar Freudenreich i Pavao Deutsch zato predlažu nekoliko varijanti pročelja uglovnice koja krivuljom provodi pješake iz Amruševe u Petrinjsku ulicu. Dvadesetih godina prošlog stoljeća moderna već uvjerljivo potiskuje secesijsku zaigranost i reminiscencije na povijesno nasljeđe visokog historicizma. Beč ogoljava svoja pročelja, funkcionalizam prodire i u samu dekoraciju, konstruktivni sustav stanjuje se na stupove i grede, a Petrinjska ulica, i Zagreb, stoje u svom visokom historicizmu. Toga su svjesni arhitekti koji tijekom izrade projekta razmatraju vizualni identitet gradske palače, oblikuju ga tako da poštuje i nasljeđe prostora u koji se ugrađuje i slijedi suvremena načela. Zgrada Nadrabinata projektirana je kao uglovnica s dvama asimetričnim krilima, koja su na katovima riješena kao dvotrakti (tlocrtno je hodnik u sredini te se iz njega ulazi u prostorije orijentirane prema ulici ili prema dvorištu), dok su u prizemlju smješteni javni i ugostiteljski sadržaji.

Jedna od priloženih varijanti prikazuje pročelje raščlanjeno plitkim pilastrima na katovima, s blago istaknutom bazom prizemlja, gdje su dekorativnim profilacijama naglašeni prozori samog ugla, kao i krovni vijenac, duž kojega su ispleteni motivi lišća - posveta secesiji na izmaku. Izvedena je druga varijanta. Tako je pročelje u loosovskoj maniri potpuno očišćeno, između zadržanih pilastara djeljna je zbuke, a jedinu dekoraciju čini vrlo plastično izvučen krovni vijenac. Taj izgled pročelja, sukladno konzervatorskim smjericama, možemo vidjeti i danas na uglu Petrinjske i Amruševe, kako se projekt luksuznog hotela bliži svom kraju. Gradnja zgrade na uglu Petrinjske i Amruševe stajala je tadašnjih 7,500.000 dinara, dok je u prvoj godini od puštanja u upotrebu od najamnina skupljeno tek 942.600 dinara (Goldstein, "Židovi u Zagrebu 1918. - 1941."). Ubrzo je nagomilala dugove i u prvim godinama djelovanja najam nije isplatio troškove izgradnje. Tek je krajem 1930-ih, čak deset godina po otvaranju, uspjela djelovati u dobitku. Ne zadugo - približavala se 1941. Premda nije zaštićena kao zasebno kulturno dobro, zgrada Nadrabinata nalazi se unutar zaštićene kulturno-povijesne cjeline grada u zoni zaštite "A" koja obuhvaća uže gradsko središte, odnosno područje izuzetno očuvane i osobito vrijedne strukture. Zbog toga i ne bi bile moguće intervencije i oduzimanje od izvornog oblikovanja. Prema izdanom Uvjetrenju iz Gradskog ureda za katastar i geodetske poslove, iz poslovno-stambene prenamijenjena je u

poslovnu namjenu - hotel kategorizacije 4****. Osim izgleda uličnog pročelja i materijala završne obrade te prozora, prema konzervatorskim smjericama zadržani su i kasetirani stropovi stubišnih prostora, oblikovanje ograde i vitraji na stubištima. Projektom rekonstrukcije uklonjene su mezaninske etaže, na mjesto stubišnih svjetlarnika postavljena su dizala, uklonjene su unutarnje pregradne konstrukcije, da bi se izvele nove i dobiveni prostori bili dimenzijama prilagođeni suvremenim hotelijerskim standardima. Podrum zgrade prenamijenjen je u spa i wellness. Sami gabariti prošireni su nadogradnjom na posljednjoj etaži, gdje je smješten bazen s popratnim sadržajima i barom, prema želji investitora. Oni se nužno smještaju uz dvorišno pročelje i također su, sukladno preporuci, ekstenzivno ozelenjeni na ravnom dijelu krovitša. Zanimljiva je sudbina arhitektonskog dvojca koji je izradio ovaj projekt - nakon realizacije, tijekom 1930-ih ostvaruju niz uspješnih projekata diljem zemlje. U samoj Petrinjskoj izgradili su još i posve modernistički hotel "Astoria", koji djeluje do danas (ambijenta prilično vjernog izvornom). Aleksandar Freudenreich, od početka svog profesionalnog djelovanja, sklon i onom političkom, uvest će i novi tip kulturne institucije projektiranjem i realizacijama niza Hrvatskih domova. Tako se u Karlovcu, Đakovu, Garešnici, Ivančić Gradu, Daruvaru i Novoj Gradiški izvide zgrade u kojima su uredi, predavaonice, izložbene aule i, najvažnije, dvorane s pozornicama za scenske umjetnosti, ali i političke skupove. Godine 1940. Pavao Deutsch mobiliziran je u vojsku. Prezime mijenja u Duić, prelazi na katoličanstvo. Aleksandar Freudenreich postaje intendantom Hrvatskog narodnog kazališta. Ured prestaje s djelovanjem. Godinu dana kasnije Pavao je prisiljen vratiti prezime u Deutsch. Freudenreich je imenovan jednim od državnih arhitekata tijekom NDH - sam Alojzije Stepinac angažira ga za uređenje svetišta u Mariji Bistrici. Hrvatski domovi postaju Prosvjetna ognjišta, a Freudenreich ih neumorno projektira svuda gdje treba doseći kultura novog porotka. Kako je Pavao Deutsch s obitelji - ženom i dvije kćeri - preživio taj poradak, nije nikad razjašnjeno. Preminuo je nedugo nakon rata, 1948. godine. Aleksandar Freudenreich iz nekog je razloga ostao mio i novoj državi. Njegovi Hrvatski domovi sad su općepoznati Domovi kulture, a izgradio ih je diljem Hrvatske u sastavu nove države. Aktivan do smrti 1974. godine, izradio je, osim toga, niz značajnih društvenih projekata, pa i nekoliko spomenika antifašističkoj borbi. Bio je, između ostalog, poznat i po svom "Gesamtkunstwerk" pristupu, po čemu se

izdvaja zgrada Matice hrvatskih obrtnika u Ilici, izgrađena 1937. godine, dok je još surađivao s Deutschem. Da je sveobuhvatni pristup arhitekturi odavno stvar prošlosti, svima je jasno. Tako je i u slučaju ove obnove interijerski projekt odvojen od onog arhitektonskog, a njega je izradio ured Digital Space - iz Izraela. Bilo je podijeljenih mišljenja o tome je li takav hotelski koncept primjeren zagrebačkoj tradiciji. Kad se napokon otvori (iako je bilo najavljeno

za prosinac 2022. godine, otvorenje hotela je odgođeno), "art'otel" dovest će goste u jednu od rijetkih uspješno obnovljenih do-njogradskih palača, a oni će iz bazena na njenom krovu gledati u željeznu čipku oko tornjeva katedrale, možda čuti i zvukove s okolnih gradilišta koja neće tako skoro skinuti svoje cerade. Imat će na dlanu Zagreb u njegovoj srži. A Židovi koji su ga gradili? Gdje će saznati za njih?

Renderi arhitektonskog rješenja hotela, ulazno pročelje (gore) i krovna terasa (dolje)

